

تبارشناسی مفهوم سرمایه دینی و شاخص‌سازی آن متناسب با جامعه ایران

بهر روز سپیدنامه *

مقصود فراست‌خواه **

جبار رحمانی ***

چکیده

مفهوم دین و دین‌داری به سبب اهمیت آن‌ها در زندگی انسان، از دیرباز مورد توجه بسیاری از اندیشمندان و دین‌پژوهان بوده است. مطالعات انجام شده در این حوزه شامل پیمایش‌های کمی درباره سنجش میزان دین‌داری کنش‌گران و ارتباط متقابل آن با متغیرهای مختلف، مطالعات کمی و کیفی در رابطه با انواع دین‌داری و مطالعات اسنادی درباره تحولات دین‌داری در ایران است. مهم‌ترین خلأ موجود در این مطالعات، توجه اندک پژوهشگران به مفاهیم اساسی و بومی‌سازی آن‌هاست. سرمایه دینی از جمله این مفاهیم اساسی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در این مقاله تلاش شده با روش اسنادی، نخست به تبارشناسی مفهوم سرمایه دینی از نظر اندیشمندان پرداخته و آن‌گاه مؤلفه‌های بومی‌شده سرمایه دینی متناسب با جامعه ایران تدوین شده و در پایان تعریفی متناسب از سرمایه دینی ارائه گردد.

کلیدواژه‌ها

سرمایه دینی، سرمایه اجتماعی، تبارشناسی، جامعه ایرانی.

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

b.sepidnameh@ilam.ac.ir

(نویسنده مسئول)

m_farasatkah@irphe.ir

** دانشیار موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی

rahmani59@iscs.ac.ir

*** استادیار انسان‌شناسی فرهنگی، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

مقدمه

دین، از جمله پدیده‌های اجتماعی است که سیالیت مفهوم آن به متکثر شدن تعاریفش منجر شده است: کانت^۱ هر چند که به دین طبیعی نظر داشت، اما دین را وحیانی^۲ (نیازمند به وحی) می‌دانست (کانت، ۱۳۹۱: ۲۰۵-۲۰۶). دورکیم^۳ آن را نظام وحدت‌یافته‌ای از باورها و اعمال در برابر اشیاء مقدس تلقی کرد که موجب پیدایش اجتماع اخلاقی واحدی به نام دستگاه دینی می‌گردد (توسلی، ۱۳۸۰: ۶۸). رادکلیف براون^۴ آن را نیرویی معنوی و اخلاقی می‌داند (همان). گیرتز^۵ دین را نظامی از نمادها و رموزها در جهت استقرار وجوه نیرومند و انگیزش‌های نافذ و پردوام انسان تعریف نمود (همان: ۷۰). از نظر تی‌یل^۶، دین وضعیتی روحی یا حالتی^۷ ناب و حرمت‌آمیز است که آن را «خشیت»^۸ می‌خوانیم. به عقیده برادلی^۹، دین، کوششی است برای این که حقیقت کامل خیر را در تمام وجود هستی‌مان باز نماییم و جیمز مارتینو^{۱۰} مدعی بود که دین، اعتقاد به خدایی همیشه زنده است؛ یعنی اعتقاد به اراده و ذهنی الهی که حاکم بر جهان است و با نوع بشر مناسبات اخلاقی دارد. از نظر نینیان اسمارت^{۱۱} دین، متشکل از مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و احساسات (فردی و جمعی) است که حول مفهوم حقیقت‌غایی سامان یافته است (پترسون و همکاران، ۱۳۷۹: ۱۸).

علمای مسلمان نیز تعاریف متعددی از دین ارائه کردند. تعریف مورد اجماع علما و اندیشمندان مسلمان این است که: «دین، عبارت از عقاید، اخلاق، احکام فقه و حقوق و

1. Immanuel Kant.
2. Geoffenbarte.
3. Emile Durkheim.
4. Alfred Radcliffe-Brown.
5. Clifford Geertz.
6. C. P. Tiele.
7. Disposition.
8. Piety.
9. F. H. Bradley.
10. James Martineu.
11. Ninian Smart.

مانند آن و به قبول آن، تدین می‌گویند؛ یعنی قبول دین، کار انسان است. ممکن است کسی دین‌شناس باشد ولی اهل قبول نباشد و گرفتار نکول باشد. قبول و نکول در مرحله بعد و در حوزه ایمان است و اگر قبول کرد، مؤمن می‌شود. پس حوزه تدین، غیر از حوزه دین است» (جوادی‌آملی، ۱۳۹۰: ۷).

به‌طور کلی، تعاریف ارائه‌شده از دین را می‌توان در سه دسته: کارکردی، اسمی و ترکیبی، جمع‌بندی کرد:

الف) تعاریف کارکردی

۱. تعریف ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی و ارائه نظم اخلاقی تقویت عواطف مشترک؛
 ۲. انسجام‌پذیری، مشروعیت‌بخشی به تنظیمات جمعی، جهت‌دهی به نهادهای اجتماعی و ایجاد پشتوانه ایدئولوژیک؛
 ۳. ارائه پاسخ به سوال‌های اساسی بشر درباره منشأ عالم، خلقت انسان، معنا و هدف زندگی (شاطری، ۱۳۹۲: ۴۸).
- در نقد تعاریف کارکردی دین از منظر جامعه‌شناسی گفته‌اند که این گونه تعاریف «به اندازه کافی وسیع می‌باشند؛ به طوری که همه موارد دین در معنی اخص (مانند مسیحیت) و دیگر نظام‌های نمادی (مثل مارکسیسم و فرویدیسم) که می‌توانند کارکردهای قابل قیاس با دین داشته باشند را در بر می‌گیرد» (توسلی، ۱۳۸۰: ۷۴).

ب) تعاریف اسمی

«تعاریف اسمی دین را با یک عالم متعالی و مافوق طبیعی مرتبط می‌سازند و این همان موضوعی است که ویلسون^۱ از آن پشتیبانی می‌کند؛ در عین حال، این‌ها با آنچه که حداقل

1. Wilson.

در جوامع غربی از کاربرد اجتماعی واژه دین افاده می‌شود، موافقت دارند. مزیت دیگر آن‌ها این است که اجازه می‌دهند حدود و ثغور موضوعات به‌طور نسبتاً واضح، روشن گردیده و هر آنچه که ارتباطی با یکی از صور و اشکال عالم متعالی ندارد، از قلمرو دین دور نگه داشته شود» (شربتیان، ۱۳۸۴: ۲۵).

ج) تعاریف ترکیبی (تعاریف کارکردی و اسمی)

این تعاریف بر هر دو وجه اسمی و کارکردی دین تأکید دارند. نظیر، تعریف کلود بووی^۱ و رولان کامپیش^۲:

دین، «مجموعه‌ای از اعتقادات، آداب و اعمال کم‌و‌بیش سازمان‌یافته و با یک حقیقت مافوق تجربی و متعالی مرتبط است و در درون یک جامعه معین یک و یا چند وظیفه زیر را انجام می‌دهد: یکپارچه‌ساختن، هویت‌بخشیدن، تبیین تجربه جمعی پاسخ‌گویی به ماهیت و حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها» (همان: ۲۷).

یکی از مفاهیم بنیادی حوزه دین و دین‌داری، مفهوم «سرمایه دینی»^۳ است. هر چند که میزان توجه اندیشمندان غربی به این مفهوم بیشتر از اندیشمندان مسلمان و ایرانی است، اما بسامد مطالب نگاشته‌شده در خصوص آن در کتب و مقالات اندیشمندان غربی نیز به وفور دیده نمی‌شود. در بین دین‌پژوهان ایرانی نیز توجه اندکی به این مفهوم شده و درباره صورت‌بندی و شاخص‌سازی آن، تلاش کمی صورت گرفته است.

با توجه به اهمیت سرمایه دینی در تکوین کنش‌های دینی افراد و فقر شاخص‌سازی و مفهوم‌سازی یادشده، در این مقاله تلاش شده تا ابتدا پیشینه این مفهوم در متون غربی و اسلامی بررسی و سپس به سنجه‌پذیر نمودن (بر این مطالعات پیمایشی) و مفهوم‌سازی آن اقدام گردد. لذا سئوالات اصلی عبارتند از:

۱. سیر تکوین مفهوم سرمایه دینی چگونه است؟^۲ مهم‌ترین ابعاد سرمایه دینی متناسب با جامعه ایران کدامند؟

1. Claude Bovay.

2. Roland Campiche.

3. Religious Capital.

سرمایه دینی

درباره سرمایه دینی که گاه با عنوان «سرمایه معنوی»^۱ از آن یاد می‌شود^۲، بحث‌های مختلفی انجام شده است. «استفاده از مفهوم سرمایه دینی به شکل دوره‌ای و پراکنده از دهه ۱۹۹۰ آغاز شد، اما تسریع فراوانی کاربرد آن مربوط به دهه ۲۰۰۰ است» (حبیب‌پور گتایی و همکاران، ۱۳۹۳).

برای تبارشناسی مفهوم سرمایه دینی، ابتدا به مفهوم شناخته‌شده گری بکر^۳، یعنی «سرمایه انسانی»^۴ می‌پردازیم. سرمایه انسانی از نظر ایشان، «دانش و مهارت‌های هر فرد، قدرت کار کردن، سلامتی، روابط زناشویی مناسب و امثال آن می‌شود. در این نوع نگرش، صفت‌های انسانی مانند صداقت، وجدان کاری و محترمانه صحبت کردن نیز شامل سرمایه انسانی می‌شود. بکر، جهت‌گیرها و ترجیحات سرمایه انسانی را ناشی از ترجیحات دینی و سرمایه دینی افراد می‌داند» (Pressman, 2006: 283).

بارکر، اعتقاد دارد سرمایه اجتماعی، نقشی اساسی در توسعه سرمایه دینی دارد. سرمایه اجتماعی شامل اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها است که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع می‌شود و در نهایت، منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد. سرمایه دینی نیز «بیانگر دامنه گسترده‌ای از فعالیت‌ها و تجارب دینی است که سبب ایجاد تنظیمات اجتماعی می‌گردند. علاوه بر این، سرمایه دینی شامل تعلق به فرهنگ دینی و ارج نهادن به آن در یک جامعه دینی است» (Barker, 2008: 4).

1. Spiritual Capital.

۲. سرمایه معنوی مفهومی اعم از سرمایه دینی است. زهر و مارشال (۲۰۰۴) سرمایه معنوی را این‌گونه تعریف کردند: ثروتی که به حفظ آینده بشر کمک می‌کند و ثروتی که روح انسان را تغذیه و حفظ می‌کند. اسماعیل (۲۰۰۵) همان تعریف گفته شده از سرمایه معنوی که توسط زهر و مارشال (۲۰۰۴) ارائه شده را بیان کرد، که سرمایه معنوی به عنوان یک دانش معنوی درون افراد یا فرهنگ تعریف کردند. سرمایه معنوی یک سرمایه خاص است و از سرمایه‌های دینی پیروی می‌کند. سرمایه معنوی بشریت و انسانیت را حفظ می‌کند که روح انسان را نگه می‌دارد (خسروزادگان‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۲: ۸).

3. Gary Becker.

4. human capital.

لورنس یاناکون^۱، سرمایه معنوی را معادل سرمایه دینی به کار برده و آن را متشکل از «مهارت‌ها و تجارب مربوط به دین یک فرد مانند: دانش مذهبی، آشنایی با شعائر و دکترین کلیسا، دوستی و مصاحبت با هواداران مذهبی (همان) و تجربیات عقیدتی هر فرد می‌داند که در برگیرنده شناخت دینی و احساس همدلی با آرمان‌های عقیدتی است» (Verter, 2003: 158) «که به تولید منابعی منجر می‌گردد که از نظر مردم ارزشمند و توضیح‌دهنده رفتار دینی‌اند» (Palmer & wong, 2008: 4).

استارک و فینک^۲ تعریف یاناکون را توسعه داده و اظهار کردند: «سرمایه دینی، متشکل از درجه تسلط به فرهنگ دینی خاص و میزان وابستگی به آن است. به نظر آنان، مردم در انتخاب مذهبی خود تلاش می‌کنند که سرمایه دینی‌شان را حفظ نمایند. استارک و فینک به جای تمرکز بر مسایل دوستی و مودت [که یاناکون مطرح نموده بود] بر حفظ سرمایه دینی [و تلاش برای زایل نشدن آن] تأکید نمودند» (Albugh, 2010: 2).

فینک، در خصوص بازانديشي در تعريف سرمايه ديني از نظر ياناکون اظهار داشت: «رود استارک و من [فینک] تعريف ارائه شده را از دو منظر مورد تجديد نظر قرار داديم: نخست، مفهوم دوستی را از تعريف سرمايه دینی زدوديم. برای افزایش وضوح، دقت و نیز به منظور سازگاری با سایر فعالیت‌های نظری علوم اجتماعی، عبارت «سرمایه دوستی»^۳ و دیگر شبکه‌های اجتماعی را زیر تعريف «سرمایه اجتماعی» قرار داديم. این کار سبب شد تا بتوان بین سرمایه منحصر به فرد دین و سرمایه‌ای که حاصل از پیوستن به هر سازمان است، تمیز قایل شويم و دیگر این که بخشی را به تعريف مذکور اضافه نموديم که فراتر از معرفت و وابستگی عاطفی به سمت وسوی ارتباط عاطفی میل می‌کند. با این وجود، به این

1. Laurence Iannaccone.

2. Rodney Stark, and Roger Finke.

3. capital of friendships.

امر باورمندیم که فراگیری دین، امری مهم است و تجربه‌های دینی اغلب به پیوندهای عاطفی منجر می‌گردند که تا حد زیادی سبب افزایش ظرفیت تولید سرمایه دینی می‌گردند» (Fink, 2003: 2).

از نظر فینک^۱، تعریف متداول سرمایه دینی عبارت است از: «میزان تسلط و دل‌بستگی فرد به مذهبی خاص؛ سرمایه دینی ترکیبی از ایده‌های سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی و تولید خانگی است» (Barker, 2008: 3).

ورتر^۲ به استاد بوردیو^۳ شاخص‌های سرمایه نمادین نظیر: تحصیلات، شبکه‌های اجتماعی، مهارت‌های هنری (صنعت موسیقی مسیحی) و دانش فرهنگی را در تعریف سرمایه دینی مدنظر قرار داد. به اعتقاد ورتر، «انتخاب و ترجیحات مذهبی افراد به‌عنوان شخصی‌ترین انتخاب روحی - معنوی تنها از طریق تولد و تعلیم و تربیت، محدود و معین نمی‌گردد بلکه پویایی مستمر و مداوم زمینه‌های^۴ اجتماعی فرد و هویت خُرده‌فرهنگ سلاقی دینی تعیین‌کننده‌اند. مردم بیشترین نفع را از عضو شدن در سمن‌های^۵ دینی کسب می‌کنند به‌ویژه در کشورهایی که این فعالیت‌ها به‌گونه‌ای کاملاً داوطلبانه انجام می‌پذیرند» (Albugh, 2010: 11).

تعاریف جدید سرمایه دینی گاه‌علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

با توجه به پیشینه مفهوم‌سازی اولیه از «سرمایه دینی» که یاناکون، استارک، فینک، ارائه نمودند، تعاریف جدیدتری از «سرمایه دینی» نیز ارائه شده است:

پالمر و ونگ (۲۰۱۳) اعتقاد دارند: «سرمایه دینی را به جای این که منبعی در نظر

1. Finke.

2. Bradford Verter.

3. Bourdieu.

4. Contexts.

۵. سرواژه سازمان مردم نهاد (NGO).

بگیریم که از طریق مشارکت در گروه‌های مذهبی خاص کسب می‌شود، باید آن را درجه و میزانی از اشراف و تعلق به فرهنگ دینی معینی در نظر گرفت. این وابستگی عاطفی در گذر زمان به نوعی سرمایه‌گذاری مبدل گشته و باعث تکوین سرمایه دینی می‌شود. سرمایه دینی، ترجیح تعامل عمومی گروه‌های مذهبی با جامعه گسترده به جای تربیت یک فرد مذهبی کارآمد است. سرمایه دینی، نوعی مساهمه عملی است که گروه‌های مذهبی از طریق ایجاد شبکه‌های اعتماد و توجیه (رهنمونی) و حمایت تقدیم جامعه می‌کنند» (Palmer & wong, 2013: 2). از نظر پالمر و ونگ، سرمایه دینی نوعی از سرمایه اجتماعی است که مبتنی بر شبکه‌های مشارکت و اعتماد است.

مک براید (۲۰۱۵)، «سرمایه دینی را نوعی از سرمایه انسانی و اجتماعی می‌داند که باعث افزایش بهره‌مندی و ارزش کالاهای مصرفی دینی می‌گردد. از منظر بهره‌وری، تجربه افراد و شناخت آنان نسبت به کلیسای خاصی، سبب افزایش قدرت آن کلیسا در تولید کالای دینی می‌گردد. کلیسایی که سرودهای مذهبی را بهتر می‌شناسد نسبت به کلیسایی که این گونه نیست، سرودهایی با کیفیت بالاتری تولید می‌کند. شخصی که نسبت به آموزه‌ها و شیوه‌های کلیسا، دانش بیشتری دارد، بهتر از کسی که فاقد این دانش است می‌تواند آموزش دهد. سرمایه دینی، به مثابه مصرف (تقاضا)، باعث افزایش ارزش مصرف کالاهای دینی نزد دارنده این نوع از سرمایه می‌شود. پیوندهای اجتماعی سبب افزایش احساس همگرایی اجتماعی در داخل گروه‌ها و سبب افزایش اعتقادات مذهبی و اهداف مرتبط با موارد یادشده می‌گردد» (Mcbride, 2015: 11).

مک‌براید نظیر بورديو که بر «کالای‌های رستگاری»^۱ تأکید می‌کند، سرمایه دینی را شامل قابلیت‌های دینی و مذهبی می‌داند که با شناخت از روابط بازار، اقدام به تولید و عرضه کالایی می‌کنند که بیشترین تقاضا را در بر داشته باشد و موفقیت در فروش، در گرو بالابودن میزان دانش و شناخت دینی تولیدکنندگان است. ایشان نیز شبکه تعاملات

1. Good of salvation.

اجتماعی در گروه‌های مذهبی را عامل هم‌افزایی و هم‌گرایی کنش‌گران دینی می‌داند. لذا به نحوی، سرمایه دینی را نوعی از سرمایه اجتماعی قلمداد کرده است. ماسلکو و همکاران^۱ (۲۰۱۱) نیز سرمایه دینی را عامل دل‌بستگی افراد و تعلق آنان به اجتماعات دینی می‌دانند. آنان بر این باورند که «سرمایه دینی شامل مهارت‌ها و دانش‌های مورد نیازی است که افراد را به اجتماعات دینی پیوند می‌دهد. همچنین نوعی از دل‌بستگی است که سبب مراجعه هر هفته افراد به این اجتماعات می‌گردد» (Maselko, 2011: 762).

از نظر بارکر^۲ (۲۰۰۸) «سرمایه دینی مفهوم نسبتاً جدیدی است که عمدتاً برای توضیح تعهد مذهبی، تغییرات سازمانی در سطح فرد و خانواده مورد استفاده قرار می‌گیرد. در حال حاضر این مفهوم در حوزه‌های گسترده‌تری نیز مورد بهره‌برداری واقع می‌شود» (Barker, 2008: 5). «سرمایه دینی با دین تفاوت دارد. سرمایه دینی، به اثرات اعتقادات و اعمال مذهبی اطلاق می‌گردد» (همان). بارکر نیز مهم‌ترین ویژگی سرمایه دینی را افزایش تعهد مذهبی می‌داند؛ تعهدی که افراد را به اجتماعات دینی پیوند می‌دهد. آلبا^۳ (۲۰۱۰)، «اعتقاد دارد: «سرمایه دینی» برگرفته از مفهوم «سرمایه فرهنگی» و معادل دین‌داری است و شامل اشکال متفاوتی از معرفت (نظر) و عمل است (باورها و اعمال). مانند: مشارکت، خواندن کتاب مقدس، علم به نمادها و داستان‌های مذهبی» (Albaugh, 2010: 25).

نقطه اشتراک تمام تعاریف ارائه شده از سرمایه دینی آن است که مهم‌ترین کارکرد این نوع سرمایه، هویت‌بخشی دینی به افراد از طریق مشارکت در انجمن‌های دینی و هم‌افزایی بین افراد است. هویت نیز معمولاً با دوشاخخص «تعلق» (وابستگی) و «تعهد» (دل‌بستگی) معنا می‌یابد. در این معنا، هویت دینی به معنای تعلق و تعهد به جامعه دینی است؛ البته هر دو سطح از هویت دینی (شخصی و جمعی) متضمن میزانی از دین‌داری است.

1. Maselko et al.

2. Barker.

3. Albaugh.

سرمایه دینی، نوعی سرمایه گذاری برای تولید کالاهای دینی است. خرید این نوع کالا مبتنی بر سطح اعتمادی است که افراد به اجتماعات دینی دارند و این اعتماد نیز ریشه در باور و دانش دینی افراد دارد. بوردیو، اعتقاد دارد: «حقیقت عمل دینی از نظر افراد، واجد معنای اقتصادی نیست و نمی توان فعالیت دینی را هم ارز فعالیت اقتصادی در نظر گرفت؛ چون در پس فعالیت های دینی، نوعی تقدس وجود دارد. در نگاه های دینی با افراد بر اساس منطق روابط خانوادگی تعامل می شود؛ یعنی آنان را برادر یا خواهر خود می خوانند» (بوردیو، ۱۳۹۰: ۲۷۶).

انواع سرمایه دینی

سرمایه دینی نیز مانند سایر سرمایه ها دارای تقسیم بندی های گوناگونی است. مهم ترین تقسیم بندی آن به دو سطح فردی و اجتماعی است اما تقسیم بندی های جزئی تری نیز وجود دارد:

تامسون^۱ سه سطح برای سرمایه دینی ذکر می کند:

۱. سطح شخصی^۲: که شامل افکار فرد، احساسات و اعمال او و تأثیرات دین بر کنش های اجتماعی است؛

۲. سطح فرهنگی^۳: که به مجموعه ای از الگوهای مشترک در بین گروه های دینی و مسئولیت اجتماعی فعالیت های داوطلبانه اطلاق می گردد؛

۳. سطح ساختاری^۴: که شامل تأثیرات دین در سطح کلان - اجتماعی، سیاسی، اقتصادی - نظام اجتماعی معاصر می شود (Thompson, 2003: 17).

اما مهم ترین تقسیم بندی سرمایه دینی برگرفته از منطق دوانگاری فرد و اجتماع و اشاره به دو نوع سرمایه دینی فردی (شخصی) و گروهی (اجتماعی) است.

1. Thompson.

2. Personal level.

3. Cultural level.

4. Structural level.

الف) سرمایه دینی فردی

«به مجموعه مذهب انتخابی (اعتقادات، باورها، دانش، تجربه‌ها، ارزش‌ها و عادت‌های حاصل از ایمان مذهبی) یا درباره مذهب نزد فرد، سرمایه مذهبی فردی می‌گوییم. به عبارت دیگر، به عناصر مذهبی شکل‌دهنده ساختار بخش رفتارهای فرد، سرمایه مذهبی فردی می‌گوییم. در اثرگذاری این سرمایه، نقش اساسی را عمق گستردگی هریک از عناصر شکل‌دهنده آن ایفا می‌کنند که محور پایه این عمق، ایمان مذهبی فرد است» (عزتی، ۱۳۸۷: ۷).

ب) سرمایه دینی اجتماعی

«مفهوم سرمایه دینی اجتماعی برای نخستین بار در مبانی نظری بوردیو و گلمن مورد استفاده قرار گرفت. آنان این نوع از سرمایه را به‌عنوان منابع جمعی موجود در روابط اجتماعی در نظر گرفتند که می‌تواند در راستای اهداف فردی یا جمعی مورد استفاده قرار گیرد» (Irwin & Fitzpatrick, 2008: 1940). «سرمایه دینی اجتماعی^۱ منبع اجتماعی افراد و گروه‌هایی است که از طریق مواصلات اجتماعی با اجتماع دینی حاصل می‌شود. این منابع شامل: ارزش‌های مشترک، سطوحی از اعتماد اجتماعی در بین گروه‌های اجتماعی، پایگاه مذهبی^۲ (سلسله‌مراتب مذهبی) و سطحی از اجتماعی شدن که مختص گروه‌های مذهبی خاص است» (Gitell & Vidal, 1998: 121).

اسمیت (۲۰۰۳) ضمن اذعان به وجود مشابهت اساسی بین سرمایه اجتماعی و سرمایه دینی اجتماعی، در خصوص وجه تمایز این دو نوع سرمایه اظهار داشته: «سرمایه دینی اجتماعی نسبت به سایر انواع سرمایه، بادوام‌تر و متمایزتر است. مهم‌ترین وجه تمایز این نوع سرمایه آن است که ظرفیت بسیار بالایی برای ایجاد سرمایه اجتماعی فراهم می‌سازد؛ زیرا روابط بین دین‌داران بر مبنای اعتماد انجام می‌پذیرد. این نوع سرمایه، ارائه‌دهنده

1. Religious social capital (RSC).

2. Religious hierarchy.

خدمات بدون چشم‌داشت در بخش‌های مختلف جامعه است و از طریق مؤسسات مذهبی، مهارت‌های مدنی را حمایت می‌کند» (Muskett, 2013: 131).

«به مجموعه نهادهای، کارکردها، قوانین و مقررات، ارزش‌ها، اعتقادات، هنجارها، دانش، تجربه، نمادها و سمبل‌های برخاسته و شکل‌دهنده ساختار دینی جامعه، سرمایه دینی اجتماعی می‌گوییم. به سخن دیگر می‌توان گفت: مجموعه عناصر شکل‌دهنده ساختار دینی هر جامعه، سرمایه دینی آن جامعه است (عزتی و همکاران، ۱۳۹۵: ۹).

از منظر ایرون و همکاران^۱ شاخص‌های اندازه‌گیری سرمایه دینی - اجتماعی عبارتند از: ۱. میزان و بسامد حضور در برنامه‌های مذهبی؛ ۲. اهمیت دین در زندگی فردی؛ ۳. مراجعه به پیشوایان مذهبی برای حل مشکلات شخصی؛ ۴. بهره‌گیری از پیشوایان مذهبی هنگام احساس تنهایی؛ ۵. عضویت در کلیسا؛ ۶. خدمت و مشارکت در برنامه‌های کلیسا در طول ۱۲ ماه گذشته (Irwin & Fitzpatrick, 2008: 194).

سرمایه دینی - اجتماعی نظیر سرمایه اجتماعی می‌تواند در اشکال درون‌گروهی و برون‌گروهی ظاهر شود. «سرمایه دینی اجتماعی درون‌گروهی^۲ شامل اعتماد و تعاون بین افراد اجتماعات دینی است اما سرمایه دینی اجتماعی برون‌گروهی^۳ به مواصلات مشابه در تمام گروه‌های مذهبی اطلاق می‌گردد» (Gitell & Vidal, 1998: 122). کاهش سرمایه دینی درون‌گروهی می‌تواند در فرسایش سرمایه دینی برون‌گروهی و سرمایه دینی - اجتماعی مؤثر باشد. افزایش سرمایه دینی درون‌گروهی نیز می‌تواند دارای دو کارکرد متفاوت باشد: از یک‌سو، سبب ارتقاء سطح سرمایه دینی برون‌گروهی و سرمایه دینی - اجتماعی خواهد شد. از سوی دیگر، چنان‌چه تعاملات و مواصلات درون‌گروهی افراد مبتنی بر جهت‌گیری‌های متعصبانه و وجهه‌نظر غیریت‌سازی (خودی - غیرخودی) باشد، باعث کاهش مواصلات با دیگر گروه‌های مذهبی خواهد گشت و نهایتاً به فرسایش سرمایه دینی برون‌گروهی و سرمایه دینی - اجتماعی خواهد انجامید.

1. Irwin et al.

2. bonding religious social capital.

3. bridging religious social capital.

تفاوت سرمایه دینی خاص و عام

بین سرمایه دینی خاص (فردی) و سرمایه دینی عام تفاوت اساسی وجود دارد؛ «سرمایه دینی خاص، قابل انتقال نیست در حالی که سرمایه دینی عام، قابلیت انتقال دارد. به عنوان مثال، ضرورت آشنایی با انجیل در تمام گروه‌های مذهبی جاری و ساری است اما ضرورت آشنایی با مراسم کاتولیک، قابل انتقال به افراد پروتستان نیست» (Mcbride, 2015: 12)

خودفزاینده‌گی و استهلاک سرمایه دینی

«سرمایه دینی فردی و اجتماعی خودفزاینده‌گی دارد. همچنین سرمایه دینی، موجب افزایش در ایمان افراد می‌شود. تقویت سرمایه‌های دینی فردی نیز باعث افزایش توان ایجاد سرمایه دینی اجتماعی می‌شود. ایمان سرمایه دینی فردی باعث افزایش ایجاد (تولید) سرمایه مذهبی فردی و اجتماعی جدید می‌شود. سرمایه دینی می‌تواند استهلاک نیز داشته باشد که بخشی از استهلاک می‌تواند از طریق خودبازسازی درونی (خودفزاینده‌گی) جبران شود. بخشی از آن نیز نیازمند صرف سرمایه انسانی سرمایه فیزیکی است. استهلاک سرمایه دینی به معنی کاهش هنجارها، ارزش‌ها، نمادها، سمبل‌ها، مکان‌های ... مذهبی به صورت مادی یا معنوی به شکل کمی یا کیفی است. وجود خودفزاینده‌گی استهلاک از این نوع در سرمایه دینی نیز یک وجه تمایز آن با سرمایه اجتماعی است» (عزتی، ۱۳۸۷: ۹).

مهم‌ترین کارکرد سرمایه دینی، افزایش به‌سازی، سلامت و پیشرفت جوامع بشری است. افزایش باورها، ایمان و اخلاقیات به خلق هنجارها و ارزش‌هایی خواهد انجامید که سبب کاهش آسیب‌ها و انحرافات به مفهوم عام کلمه (اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی) خواهد شد. افزایش سطح نوع دوستی انسان‌ها و گسترش روابط و مواصلات آنان با یکدیگر به ارتقاء سطح نوع دوستی و کاهش فردی‌سازی و فردی شدن منجر خواهد شد.

سرمایه دینی به مثابه چسب اجتماعی

«از مذهب و دین تعاریف متعددی شده است. اصلی‌ترین بیان به معنی چسبندگی است که

جوامع انسانی را با یکدیگر متحد نگه می‌دارد. کلمهٔ مذهب از فعل لاتین «which Religare» گرفته شده است» (آزاد ارمکی، ۱۳۹۱: ۳۸۳-۳۸۴).

با توجه به ماهیت تعریف دین، سرمایهٔ دینی، نوعی چسب اجتماعی به شمار می‌رود؛ عاملی که باعث ماندگاری افراد در قرارگاه دینی خود گشته و مانع انتقالات مکرر افراد در اردوگاه دینی به سایر ادیان و مذاهب می‌گردد. به عبارتی دیگر، نوعی همبستگی منفی بین سرمایهٔ دینی و تمایل افراد به تغییر دین و مذهب و حتی ازدواج با افرادی از سایر ادیان و مذاهب وجود دارد.

«یافته‌های پژوهشی شرکات^۱ (۲۰۰۱)، مؤید این امرند که:

۱. بسیاری از افراد ترجیح می‌دهند در فرقه یا گروه مذهبی خویش باقی بمانند؛
۲. در صورت انتقال مذهبی، افراد به سمت مذهبی تمایل نشان می‌دهند که بیشترین شباهت را با مذهب آنان داشته باشد؛
۳. کسانی که دارای بیشترین سرمایهٔ دینی‌اند، تمایل کمتری برای تغییر مذهب نشان می‌دهند» (Fink, 2003: 5).

یاناکون، فرضیات دیگری در خصوص رابطهٔ ازدواج و مذهب و تولید خانگی ارائه نموده است: اگر زن و شوهری دارای دین مشترکی باشند، کالاهای دینی قابل توجهی را عرضه خواهند نمود، اما چنین شراکتی وامدار آن است که زن و شوهر هر دو ملتزم به دین و مذهب خود باشند یا تنها یکی از آنان خواستار تغییر مذهب باشد که در این صورت فرضیات زیر منتج خواهد شد:

۱. مردم غالباً به ازدواج درون‌گروهی (گروه دینی و مذهبی) تمایل دارند. ازدواج ترکیبی (ترکیب دو دین یا مذهب مختلف) معمولاً بین زن و مردی صورت می‌گیرد که دین و مذهب‌شان دارای اشتراکاتی باشد (تا حدودی شبیه هم باشند).
۲. احتمال دارد ازدواج ترکیبی، بین زن و مردی رخ دهد که فاقد سرمایهٔ دینی‌اند؛ زیرا امکان انتقال سرمایهٔ دینی از پیروان دین و مذهبی به پیروان دین و مذهبی دیگر،

1. Sherkat.

ناممکن به نظر می‌رسد. افرادی که از سطح بالای ایمان برخوردارند، بیشتر در معرض تهدید قرار خواهند گرفت. چنین امری را اگر بر ازدواج‌های ترکیبی تطبیق دهیم به فرضیه زیر خواهیم رسید:

هنگامی که ازدواج ترکیبی رخ می‌دهد، زن و شوهر بر سرمایه دینی خویش می‌افزایند. اگر یکی از زوجین از سرمایه دینی پایین‌تری برخوردار باشد، به دین و مذهب همسر خود که از سطح بالاتری از سرمایه دینی بهره‌مند است، روی خواهد آورد (همان).

هر قدر سرمایه دینی افراد منحصر به فرد باشد، حفظ آن توسط آنان بیشتر می‌گردد و این امر به پیامدهای مهمی برای افراد و سازمان‌ها منجر می‌گردد. در سطح فردی، انتقال سرمایه دینی تنها وامدار میزان سرمایه دینی افراد نیست بلکه به قدرت انتقال آن بستگی دارد. در سطح سازمانی، سازمان‌های دینی که دارای پیشینه منحصر به فردی هستند و عبادات متمایزی را ارائه می‌دهند یا مدعی منحصر به فرد بودن اقتدار مذهبی‌اند (نظیر: یک پیامبر یا مؤسسات) شکلی از سرمایه دینی را ارائه می‌دهند که دیگران قادر به عرضه آن نیستند (همان).

استارک و بن بریج^۱ در تحقیقی پیرامون رابطه بین دین و کجروی، بر نقش دین در ایجاد همبستگی اخلاقی تأکید نمودند. آنان بی آن که نامی از مفهوم «سرمایه دینی» برده باشند، شاخص‌هایی از دین‌داری را عرضه نموده‌اند که جزء مؤلفه‌های اصلی سرمایه دینی به‌شمار می‌روند. استارک و بن بریج اعتقاد دارند: «یکی از کارکردهای مهم دین، حفظ نظم اجتماعی در جامعه است و این امر از طریق ایجاد همبستگی اجتماعی به‌عنوان شالوده بقای تمامیت جامعه و تحقق هر گونه نظم در آن محقق می‌شود. همبستگی اجتماعی، نوعی رضامندی مشترک افراد به هم‌نوایی با مجموعه‌های تعین‌کننده کنش‌های متقابل و متناسب و نیز، وادار ساختن هم‌زمان دیگران با این هم‌نوایی به حساب می‌آید و محور اصلی در منابع اجتماعی آن نیز «دلبستگی»‌هایی عمدتاً عاطفی قلمداد می‌شود که شالوده و

1. Rodney Stark & William Sims Bainbridge.

«چسب» مناسبت‌ها و ارتباطات اجتماعی بین افراد و عنصر اصلی کنترل‌کننده رفتار و در نتیجه ایجاد هم‌نوایی است.

در سطح فردی: هم‌نوایی افراد با هنجارها، وابسته به میزان «دلبستگی» آنان به افرادی است که مشروعیت آن‌ها را پذیرفته‌اند. در سطح گروهی: درصد کجروی در گروه‌هایی که میانگین دلبستگی کمتر دارند، بالاتر است (استارک و بن‌بریج، ۱۳۷۹: ۲۱۹-۲۴۹). «استارک و دیگران در تحقیق سال ۱۹۸۲ خود پی بردند که اجتماعات دینی / اخلاقی، قوتی بیش از اجتماعات غیر مذهبی دارد» (ایوانز، ۱۳۷۹: ۱۵۰).

هرشی و استارک^۱ اعتقاد دارند: «دین صرفاً در صورتی انسان‌ها را به نظم اخلاقی ملزم می‌سازد که اثرات آن، فرهنگ جامعه و کنش‌های متقابل افراد مورد نظر را تحت تأثیر قرار داده باشد. بدین ترتیب، آنان مدعی‌اند در اجتماعاتی که مشخصه آن وجود سطح نازلی از دین‌داری است، نمی‌توان انتظار تأثیر قوی دین بر اشخاص را داشت» (همان: ۸۲-۱۴۵).

گرازمیک^۲ و دیگران نیز در تحقیق خود اظهار داشتند: «دین قادر است نقش یک نظام برخورد از ابزارهای تحریم و تأیید^۳ را ایفا کند. نتایج تحقیق این پژوهشگران حاکی از آن بود که ضمانت‌های اجرایی دینی برای کنترل جرم، دو عامل شرم^۴ و سرافکنندگی^۵ است، نه ترس از آتش دوزخ؛ با این توضیح که شرم، عاملی مبتنی بر درونی‌شدن ارزش‌های دینی است و سرافکنندگی نیز عاملی است که در یک شبکه دینی توسط دیگران به فرد تحمیل می‌شود» (همان).

در تمام پژوهش‌های یادشده می‌بینیم که سرمایه دینی به‌عنوان چسب اجتماعی، باعث دلبستگی افراد و افزایش انسجام اخلاقی شده و این امر به نقش نظارتی و بازدارندگی آن از آسیب اجتماعی در جامعه منجر گشته است.

1. Travis Hirschi & Rodney Stark.

2. Grasmick.

3. sanctioning system.

4. Shame.

5. Embarrassment.

ارتباط سرمایه دینی با سایر اشکال سرمایه

بوردیو با مطرح کردن ایده تبدیل و ترکیب سرمایه، اذعان نمود که هر کدام از سرمایه‌ها قابل تبدیل به دیگری می‌باشند. مثلاً سرمایه دینی را می‌توان به سرمایه اقتصادی یا نوع دیگری از سرمایه تبدیل نمود. علاوه بر این، سرمایه دینی را می‌توان به عنوان یک میراث به نسل‌های آینده انتقال داد (کاظم ابودوح، ۲۰۱۴: ۱۴۳). در درون سرمایه دینی نیز می‌توان اشکال مختلف سرمایه (اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، نمادین) را مشاهده نمود که به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. سرمایه اقتصادی، ثروت و پولی که هر بازیگر اجتماعی در دست دارد (فکوهی، ۱۳۹۰: ۳۰۰). این ثروت در سرمایه دینی به صورت «کالای رستگاری»^۱ عرضه می‌گردد. از سویی دیگر، مبادلات این کالا بدون چشم‌داشت مادی انجام می‌پذیرد و در جریان این مبادلات شاهد نقش‌هایی چون تولیدکننده، توزیع‌کننده و مصرف‌کننده می‌باشیم. سرمایه دینی با وضع هنجارها و ارزش‌های دینی، زمینه‌های فرهنگ کار و گسترش اعتماد در جامعه را افزایش داده که موجب توسعه اقتصادی می‌شود.

۲. سرمایه اجتماعی، شبکه‌ای از روابط فردی و گروهی است که هر فرد در اختیار دارد (همان) و شامل «منابع بالفعل و بالقوه شبکه‌ای از روابط نهادینه‌شده، روابط متقابل آشنایی و به رسمیت‌شناختن دیگران است» (Bourdieu, 1985: 56). این نوع سرمایه را می‌توان در «سرمایه دینی - اجتماعی» مشاهده نمود که بر مبنای آن، گسترش مواصلات اجتماعی بین دین‌داران باعث ارتقاء سرمایه اجتماعی می‌گردد.

۳. سرمایه فرهنگی، شامل شناخت و درک فرهنگی زیبایی‌شناختی (Ritzer, 2005: 167) و قابلیت استفاده از کالاهای فرهنگی است که عامل ارتقای در خور توجه منزلت اجتماعی است. نظیر هنرهای اصیل، ادبیات و توانایی‌های زبانی (فکوهی، ۱۳۹۰: ۳۰۰)؛ یکی از مهم‌ترین ابعاد سرمایه دینی، شناخت و دانش مذهبی و درک اهمیت کالای

1. good of salvation.

رستگاری و قابلیت استفاده از آن است. بهره‌مندی دین‌داران از مهارت‌های دینی (فن خطابه، مداحی و ...) از مؤلفه‌های سرمایه دینی در بعد مهارتی آن می‌باشند.

۴. سرمایه نمادین^۱: مجموعه ابزارهای نمادین پرستیژ، حیثیت، احترام و قابلیت‌های فردی در رفتارها (کلام و کالبد) [است] که فرد در اختیار دارد» (فکوهی، ۱۳۹۰: ۳۰۰) و به «افتخار اجتماعی او می‌انجامد» (جنکینز، ۱۳۸۵: ۱۳۶). میزان تصاحب کالای رستگاری در میدان دین، سبب افزایش منزلت (حیثیت اجتماعی) دین‌داران در نظام پایگانی دینی می‌شود.

شاخص‌های سرمایه دینی با استفاده از الگوی ژنراتور جایگاه

سرمایه مذهبی به مجموعه نهادها، عملکردها، تجربه‌ها، اعتقادات، باورها، ارزش‌ها، دانش، قوانین مقررات، نمادها و واقعیت‌های محیطی فیزیکی غیر فیزیکی مانند آن جامعه می‌گوییم که از وجود مذهب ایمان مذهبی نشأت گرفته باشد (عزتی، ۱۳۸۷). بر این اساس، سرمایه دینی، مجموعه باورها و اعمالی است که در سطح فردی و نهادی ریشه در ایمان و اعتقاد مذهبی دارند.

عزتی و باغچقی (۱۳۹۴) برای سنجش سرمایه دینی از الگوی «ژنراتور جایگاه» استفاده کردند. در این شیوه، فهرستی از چند جایگاه به پاسخ‌گو داده می‌شود تا نسبت او با صاحبان جایگاه‌ها را مشخص کند:

الف) سرمایه دینی با پرستیژ پایین

ردیف	آیا کسی را می‌شناسید که در هر یک از جایگاه‌های زیر باشد؟	آشنا	دوست	عضو خانواده
۱	مالک فروشگاه کالاهای دینی			
۲	مدیر کاروان حج، یا کاروان‌های زیارتی			
۳	عضو هیئت امنای مسجد			

1. Symbolic Capital.

ب) سرمایه دینی با پرستیژ متوسط (میان‌ه)

ردیف	آیا کسی را می‌شناسید که در هر یک از جایگاه‌های زیر باشد؟	آشنا	دوست	عضو خانواده
۱	مسئول یا عضو دفتر مرجع تقلید			
۲	مدیر (یا عضو هیئت مدیره یا هیئت امنای مؤسس) یک هیئت دینی			
۳	مدیر (یا عضو هیئت مدیره یا هیئت امنای مؤسس) حسینی، مهدیه، فاطمیه، زینبیه، امامزاده			
۴	مدیر (یا عضو هیئت مدیره یا هیئت امنای مؤسس) یک مدرسه دینی (حوزه علمیه)			
۵	عضوهای درجه یک خانواده یک مرجع تقلید یا روحانی برجسته علمی			
۶	روحانی مدیر در یک سازمان دولتی (غیر از سازمانی که در آن کار می‌کنید)			
۷	دانشجو (طلبه) حوزه علمیه			
۸	کسی که توانایی پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی شرعی را داشته باشد			
۹	امام جماعت مسجد			
۱۰	امام جمعه			
۱۱	روحانی نماینده مجلس یا وزیر			
۱۲	مدیر (یا عضو هیئت مدیره یا هیئت امنای مؤسس) مؤسسه قرض‌الحسنه			

ج) سرمایه دینی با پرستیژ بالا

ردیف	آیا کسی را می‌شناسید که در هر یک از جایگاه‌های زیر باشد؟	آشنا	دوست	عضو خانواده
۱	نویسنده کتاب‌های دینی			
۲	مدیر (یا عضو هیئت مدیره یا هیئت امنا یا مؤسس) یک بنیاد مؤسسه خیریه			
۳	روحانی که استاد دانشگاه هم باشد			
۴	روحانی برجسته علمی			
۵	مرجع تقلید			

(ر.ک: عزتی و باغچقی، ۱۳۹۴: ۲۸۶ - ۲۸۷)

جدول ۱. خلاصه شاخص‌ها و کارکردهای سرمایه دینی از نظر اندیشمندان

کارکرد سرمایه دینی	شاخص‌های سرمایه دینی	نظریه‌پردازان
تنظیمات اجتماعی	فعالیت‌ها و تجارب دینی تعلق به فرهنگ دینی ارج نهادن به فرهنگ دینی	بکر (۱۹۷۷)
بالارفتن منزلت فرد در سلسله‌مراتب پایگانی	کسب دانش دینی کسب کالاهای رستگاری	بورديو (۱۹۸۵)
تولید کالاهای مذهبی که از نظر افراد ذی‌قیمت‌اند	مهارت و تجارب دینی دانش و معرفت دینی آشنایی با آموزه‌های کلیسا مصاحبت با هم‌کیشان احساس مودت و همدلی با آرمان‌های دینی خاص	یاناکون (۱۹۹۰)
تلاش برای حفظ سرمایه دینی و زایل نشدن آن	درجه تسلط به فرهنگ دینی خاص میزان وابستگی به فرهنگ دینی خاص	استارک و فینک (۲۰۰۳)

کارکرد سرمایه دینی	شاخص‌های سرمایه دینی	نظریه‌پردازان
انتفاع مردم از عضویت داوطلبانه در سمن‌های دینی	شاخص‌های سرمایه نمادین: تحصیلات [مذهبی] شبکه‌های اجتماعی [مذهبی] مهارت‌های هنری [مذهبی] مانند صنعت موسیقی مسیحی دانش فرهنگی [مذهبی]	ورتر (۲۰۰۳)
تعهد مذهبی افراد به اجتماعات دینی	اعتقادات مذهبی اعمال مذهبی	بارکر (۲۰۰۸)
-	اشکال متفاوت معرفت و عمل نظیر: مشارکت در مناسک مذهبی آشنایی با نمادها و داستان‌های مذهبی	آلبا (۲۰۱۰)
تعلق و تعهد افراد به اجتماع دینی	مهارت و دانش دینی	ماسلکو و همکاران (۲۰۱۱)
ایجاد شبکه‌های اعتماد و رهمنونی در جامعه	اشراف و تعلق به فرهنگ دینی تعامل گروه‌های مذهبی با جامعه	پالمر و ونگ (۲۰۱۳)
افزایش بهره‌مندی و ارزش کالاهای دینی افزایش قدرت کلیسا در تولید کالاهای دینی (رستگاری)	شناخت افراد از کلیسا تجربه دینی افراد شبکه تعاملات کنش‌گران دینی	مک براید (۲۰۱۵)
-	سرمایه‌گذاری ایمان و شامل: اختصاص زمان به فعالیت‌های مذهبی انجام اعمال مذهبی	ویکی پدیا

نظریه پردازان	شاخص های سرمایه دینی	کارکرد سرمایه دینی
عزتی و باغچتی (۱۳۹۴)	الگوی ژنراتور جایگاه: میزان دسترسی به افرادی که از پایگاه مذهبی برخوردارند	کسب منزلت اجتماعی
عزتی و قربانزاده (۱۳۹۵)	مجموعه نهادها، عملکردها، تجربه ها، باورها، ارزش ها، دانش، قوانین و مقررات، نمادها و واقعیت های محیطی فیزیکی، غیرفیزیکی و ... که از وجود دین و ایمان دینی سرچشمه گرفته باشند	-

جدول ۲. خلاصه شاخص های انواع سرمایه دینی از نظر اندیشمندان

نظریه پردازان	نوع سرمایه دینی	شاخص
بورديو (۱۹۸۵)	معنوی تجسم یافته	میزانی از موقعیت ها و وضعیت ذهنی مانند معرفت ها، توانایی ها، ذائقه ها و ویژگی های فردی است که در میدان دین انباشته می شود و نتیجه آموزش صریح یا فرایند ناآگاهانه اجتماعی شدن است (توسط کنش افراد اندازه گیری می شود).
	معنوی عینیت یافته	کالاهای نمادین و مادی مانند کالاهای نذر شده، متون تفسیری، ردای شعائری، خداشناسی ها، ایدئولوژی ها و اعتقاد به عدالت خداست (توسط کالاهای مصرفی اندازه گیری می شود).
	معنوی نهادینه شده	تمرین قدرت توسط متخصصان دین در کلیساها، سمینارها و سازمان های دینی است تا کالاهای دینی مشروعیت پیدا کنند، تقاضاها برای کالاهای دینی هدایت و زمینه های عرضه مشروعیت یابند.

شاخص	نوع سرمایه دینی	نظریه پردازان
اعتماد و تعاون بین افراد اجتماعات	دینی - اجتماعی درون گروهی	جی تل (۱۹۹۸)
مواصلات مشابه در تمام گروه‌های	دینی - اجتماعی برون گروهی	
افکار فرد، احساسات و اعمال او و تأثیرات دین بر کنش‌های اجتماعی	دینی - شخصی	
الگوهای مشترک در بین گروه‌های خاص دین و مسئولیت اجتماعی فعالیت‌های داوطلبانه	دینی - فرهنگی	تامسون (۲۰۰۳)
تأثیرات دین در سطح کلان از تمام جوانب اجتماعی، سیاسی، اقتصادی نظام اجتماعی معاصر	دینی - ساختاری	
میزان و بسامد حضور؛ اهمیت دین در زندگی فردی؛ مراجعه به پیشوایان مذهبی برای حل مشکلات شخصی؛ بهره‌گیری از پیشوایان مذهبی هنگام احساس تنهایی؛ عضویت در کلیسا؛ مشارکت در برنامه‌های کلیسا در ۱۲ ماه گذشته و همچنین خدمت در آن‌جا	دینی - اجتماعی	آیرون (۲۰۰۸)
کیفیت مذهب انتخابی فرد، اعتقادات، باورها، دانش، هنجارها، تجربه‌ها عادت‌های مذهبی فردی	دینی - فردی	
مجموعه نهادها، کارکردها، قوانین و مقررات، ارزش‌ها، اعتقادات، هنجارها، دانش، تجربه، نمادها و سمبل‌های برخاسته و شکل‌دهنده ساختار دینی جامعه	دینی - اجتماعی	عزتی (۱۳۸۷)

تعیین ابعاد سرمایه دینی متناسب با جامعه ایران

به منظور ساختن سنجه‌هایی برای بررسی میزان سرمایه دینی در ایران، با توجه به شاخص‌های سرمایه دینی ارائه شده از سوی اندیشمندان، ابتدا، تمامی شاخص‌های یادشده احصاء شده، سپس موارد مشترک آنها ادغام و موارد تکراری حذف شدند و برخی از شاخص‌ها نیز بومی‌سازی شدند. مثلاً: کلیسا به مسجد یا کتاب مقدس به قرآن تغییر یافت.

همچنین با توجه به ماهیت کیفی مطالعه انجام شده، ضروری بود که قابلیت اعتبار و قابلیت انتقال شاخص‌ها مورد مطالعه قرار گیرد.

برای اطمینان از قابلیت انتقال^۱ مفاهیم استخراج شده، با مراجعه به مطالعات متعدد ساحت دین و دین‌داری در ایران و ترسیم مختصات جامعه ایرانی، مفاهیم مستخرج، متناسب با انسان ایرانی، جرح و تعدیل و اصلاح شدند و در این زمینه از نظرات صاحب‌نظران بهره گرفته شد و در پایان نیز، مولفه‌های نهایی با متون موجود تطبیق داده شدند و سنجه‌های ذیل به دست آمد:

الف) سنجه‌های پیشنهادی برای مطالعه سرمایه دینی در ایران

سنجه‌های مطالعه سرمایه دینی در ایران	
آشنایی با آموزه‌های مذهب خود و تسلط به مباحث فرهنگی مذهبی خاص (میزان اشراف و برخورداری از دانش و معرفت مذهبی)	برخورداری از مهارت‌های مذهبی (نظیر: فن خطابه، استدلال...)
داشتن تجارب مذهبی	مصاحبت و مجالست با هواداران مذهبی (هم‌کیشان خود)
احساس تعلق به مذهب خود و میزان وابستگی به آن (وابستگی مذهبی)	عشق و علاقه به مذهب خود، ارج نهادن به فرهنگ دینی خود (دل‌بستگی مذهبی)
شرکت در فعالیت‌های مذهبی	عضویت در گروه‌های مذهبی

1. Transferability.

سنج‌های مطالعه سرمایه دینی در ایران	
تعداد دفعات حضور در اجتماعات دینی (جلدشدن مذهبی)	شدت حضور در گروه‌های مذهبی (نقش آفرینی مذهبی)
داشتن ترجیحات مذهبی ناشی از اجتماعی شدن در خانواده	ایمان و اعتقاد قلبی (عدم تردید در مبانی مذهب خود)
اعتماد به کارگزاران مذهب (اعتمادداشتن)	ایجاد شبکه‌های اعتماد از طریق گروه‌های مذهبی (اعتماد آفرینی)
اعتقاد به قدرت توجیه‌کنندگی مذهب (توان پاسخ‌گویی مذهب به مسائل فرد و قدرت اقناع‌کنندگی آن)	اعتقاد به توان بازدارندگی از گناه مذهب (کارکرد کنترلی مذهب)
تولید کالاهای مذهبی (این تولید به فراخور توانایی‌های فرد انجام می‌شود. مثلاً یک شاعر می‌تواند شعر مذهبی بسراید، یک فرد دیگر ممکن است مالی را وقف کند. یکی دگر احتمالاً نذر کند. یک استاد دانشگاه با نام خدا در سش را آغاز کند و...)	تقاضای کالای مذهبی
تلاوت قرآن	رعایت هنجارهای مذهبی (حدود مذهبی)
اختصاص قسمتی از وقت خود برای فعالیت مذهبی (سرمایه‌گذاری مذهبی)	تمایل ازدواج با فردی غیر از مذهب خود (نگه‌داشت مذهبی)

ب) سنج‌های پیشنهادی برای مطالعه انواع سرمایه دینی در ایران

۱. سرمایه دینی فردی	۲. سرمایه دینی اجتماعی
اعتقادات و باورهای مذهبی	اهمیت دین در زندگی شخصی
دانش مذهبی	مراجعه به پیشوایان مذهبی در مسایل مذهبی
رعایت هنجارهای مذهبی	التجا به پیشوایان مذهبی در لحظات تنهایی
تجارب مذهبی	عضویت در گروه‌های مذهبی
عادات مذهبی	حضور در برنامه‌های مذهبی در ۱۲ ماه گذشته
	خدمت در برنامه‌های مذهبی

ج) سنجش‌های پیشنهادی برای مطالعه انواع سرمایه دینی در ایران بر اساس تقسیم‌بندی بوردیو

۱. سرمایه دینی تجسم‌یافته	۲. سرمایه دینی عینیت‌یافته	۳. سرمایه دینی نهادینه‌شده
متاثر بودن دین از فرایند اجتماعی شدن خصوصاً در خانواده که در موارد زیر نمود می‌یابد:	شرکت در مراسم مذهبی	اهمیت دادن به مدارک و مستندات مذهبی (گواهی حضور در دوره‌های مذهبی و...)
معرفت دینی	مصرف کالاهای مذهبی	
توانایی‌ها و مهارت‌های دینی		
ذائقه‌های دینی		

تعریف پیشنهادی سرمایه دینی در ایران مبتنی بر سه رکن زیر است:

الف) تعریف به استناد مهم‌ترین شاخص‌های هویت که عبارتند از: ۱. احساس تعلق (وابستگی)؛ ۲. احساس تعهد (دلبستگی).

ب) تعریف به استناد مهم‌ترین شاخص‌های سرمایه اجتماعی و فرهنگی که عبارتند از: ۱. اعتماد (اعتماد داشتن و اعتماد بخشد)؛ ۲. مشارکت؛ ۳. هنجارها؛ ۴. آگاهی و دانش؛ ۵. شبکه‌های اجتماعی؛ ۶. همیاری؛ ۷. تولید و مصرف کالاها.

ج) تعریف پیشنهادی سرمایه دینی (تعریف اسمی - کاربردی)
سرمایه دینی عبارت است از: احساس تعلق و تعهد نسبت به فرهنگ مذهبی خاص که ریشه در معرفت، دانش و تجارب مذهبی فرد داشته و به مشارکت وی در فعالیت‌های مذهبی، عضویت در اجتماعات مذهبی، رعایت هنجارهای مذهبی، انجام اعمال خداپسندانه، تولید و مصرف کالاهای رستگاری منجر می‌شود.

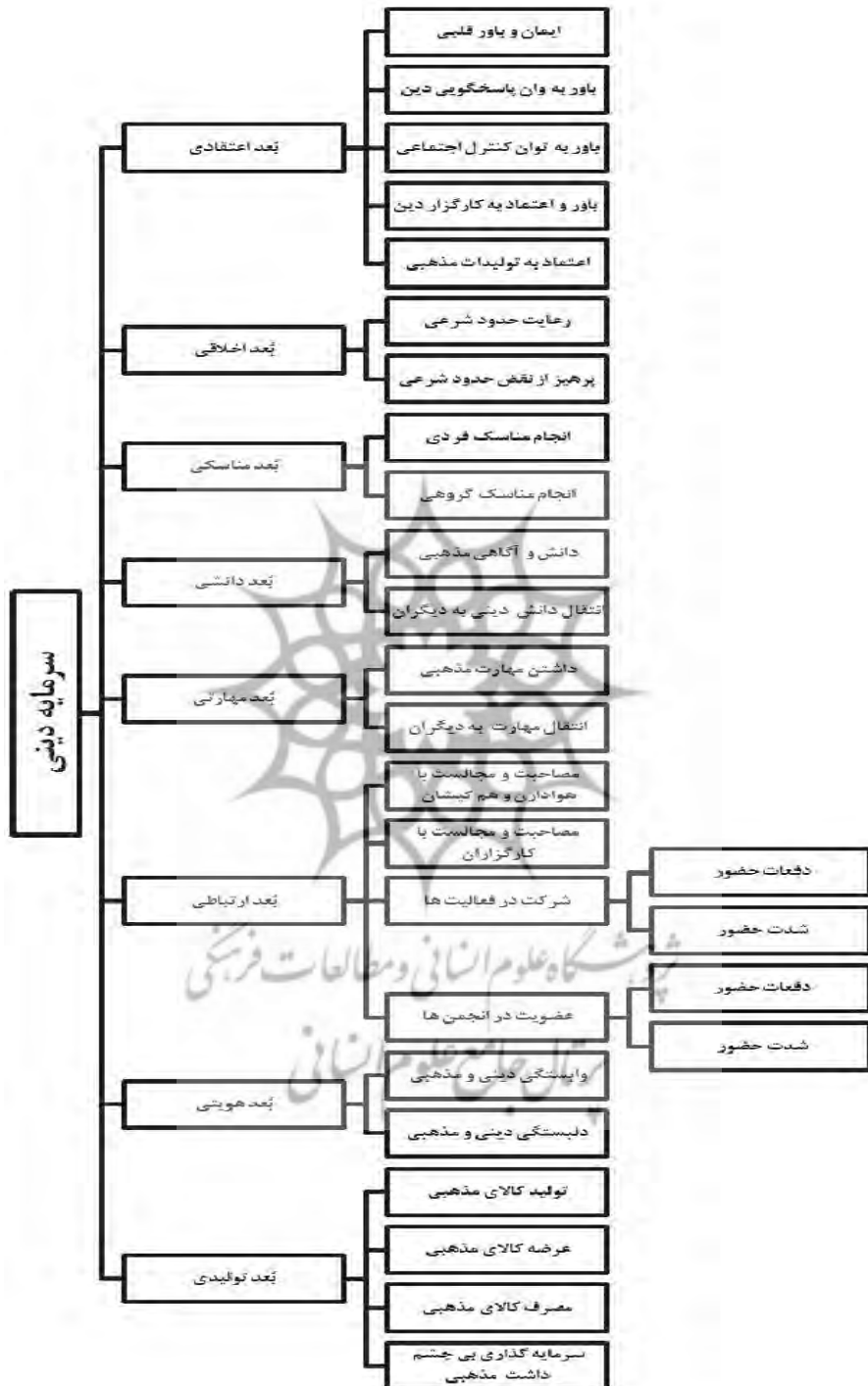
نتیجه‌گیری

مهم‌ترین گام در تحلیل جامعه‌شناختی دین، ارائه تعریفی جامع و صورت‌بندی ابعاد دین می‌باشد. در خصوص امکان یا امتناع تعریف‌پذیری دین، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. گروهی از اندیشمندان، دین را تعریف‌ناپذیر و جمع‌کنیری از آنان، تعارف مختلفی از دین ارائه داده‌اند که گواه روشنی برای برساختی بودن پدیده دین و ماهیت متکثر و سیال آن است.

گام دیگر تحلیل جامعه‌شناختی دین، تعریف مؤلفه‌های اصلی دین و دین‌داری است و «سرمایه دینی» مهم‌ترین این مؤلفه‌هاست. این سرمایه را گروهی از اندیشمندان نوعی سرمایه انسانی، اجتماعی، فرهنگی، نمادین و فکری تلقی نموده‌اند و گروهی دیگر به ماهیت مستقل و تاثیرگذاری‌اش بر سایر اقسام سرمایه تأکید داشته‌اند. بر همین اساس، تعاریف مختلفی از سرمایه دینی ارائه شده است. در هر کدام از تعاریف یادشده، سرمایه دینی به ویژگی‌ها و کارکردهای مختلفش تعریف گشته که به تفصیل بیان شد و در سه حوزه دانش و آگاهی، تجربه‌های دینی و فعالیت‌های دینی قابل تقسیم می‌باشند:

همچنین مهم‌ترین کارکردهای سرمایه دینی عبارتند از: افزایش ارزش مصرف‌کالای دینی؛ ایجاد شبکه اعتماد دینی؛ ایجاد هم‌گرایی اجتماعی؛ افزایش اعتقادات و باورها؛ کنترل عادت و رفتارهای بد و انحراف‌آمیز؛ ایجاد تنظیمات اجتماعی؛ سرمایه دینی نظیر سایر سرمایه‌ها، دارای ابعاد مختلفی مانند: سرمایه دینی فردی و سرمایه دینی اجتماعی است. بُعد فردی سرمایه دینی، ناظر بر اعتقادات، باورها، ارزش‌ها، عادات و تجارب دینی و بُعد اجتماعی آن بیانگر شبکه مواصلات گروه‌ها با اجتماعات دینی مبتنی بر سلسله‌مراتب دینی (نظام پایگانی) است.

مهم‌ترین غایت نگارش این مقاله، صورت‌بندی مؤلفه‌های سرمایه دینی متناسب با جامعه ایران است که حاصل مطالعات انجام شده به صورت شماتیک زیر (شکل ۱) ارائه می‌گردد:

شکل ۱: ابعاد سرمایه دینی متناسب با جامعه ایران

کتابنامه

۱. آزاد ارمکی، تقی (۱۳۹۱)، ساختار نظریه جامعه‌شناختی ایران، تهران: علم.
۲. استارک، رادنی و ویلیام سیمز بن بریج (۱۳۷۹)، دین، کجروی و کنترل اجتماعی، ترجمه: علی سلیمی، مجله روش‌شناسی علوم انسانی، دوره ۶، ش ۲۲.
۳. ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱)، فلسفه و روش تحقیق در علوم انسانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. ایوانز، تی دیدید (۱۳۷۹)، «بررسی مجدد رابطه دین و جرم، اثرات دین، کنترل‌های دینی و محیط اجتماعی بر بزه کاری»، ترجمه: علی سلیمی، مجله روش‌شناسی علوم انسانی، دوره ۶ ش ۲۳.
۵. بوردیو، پی‌یر (۱۳۹۰)، نظریه کنش: دلایل و انتخاب عقلانی، ترجمه: مرتضی مردیها، تهران: نقش و نگار.
۶. پترسون، مایکل؛ هاسکر، ویلیام؛ رایشن‌باخ، بروس و بلزینجر، دیوید (۱۳۷۹)، عقل و اعتقاد دینی، درآمدی بر فلسفه دین، ترجمه: احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران: طرح نو.
۷. توسلی، غلامعباس (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی دینی، تهران: سخن.
۸. حبیب‌پور گتایی، کرم و زرنوش بابایی‌همتی (۱۳۹۳)، «رابطه بین دین‌داری و مصرف‌نمایشی زنان شهر تهران (مطالعه موردی منطقه ۵)»، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، س ۱۷، ش ۶۵.
۹. جنکینز، ریچارد (۱۳۸۵)، پی‌یر بوردیو، ترجمه: لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان، تهران: نی.
۱۰. جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۹۰)، نظری بر مبانی علم دینی، قم: دانشوران.
۱۱. خسروزادگان‌نژاد، حسین؛ شیرشکن، سعید و ایمان پورباقری (۱۳۹۲)، «سرمایه معنوی جزء جدید سرمایه فکری، کنفرانس ملی حسابداری و مدیریت»، شیراز، مؤسسه بین‌المللی آموزشی و پژوهشی خوارزمی صفاشهر، دی‌ماه، ۱۴ شهریور.

۱۲. شاطری، روح‌الله (۱۳۹۲)، مسئولیت اخلاقی حکومت دینی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۳. شربتیان، یعقوب (۱۳۸۴)، مردم‌شناسی اعتقادات دینی، تهران: ندای آریانا.
۱۴. عزتی، مرتضی (۱۳۸۷)، سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل و آثار آن، همایش اقتصاد اسلامی و توسعه.
۱۵. عزتی، مرتضی و مرضیه باغچقی (۱۳۹۴)، «اثر سرمایه دینی بر نوآوری میان دانشجویان دکتری دانشگاه تربیت مدرس»، فصلنامه مجلس و راهبرد، س ۲۲، ش ۸۴.
۱۶. عزتی، مرتضی؛ نصیرخانی، پرویز و مریم حسینی (۱۳۹۵)، «اثر سرمایه دینی بر رفتار پرداخت قرض الحسنه»، دوفصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات مالی اسلامی، س ۶، ش ۱۱.
۱۷. فکوهی، ناصر (۱۳۹۰)، تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی، تهران: نی.
۱۸. کاظم ابودوح، خالد (۲۰۱۴)، «مفهوم رأس المال الدینی؛ مقاربه نظریه»، المجلة الاجتماعیه القومیه، المجلد الحادی و الخمسون، العدد الثالث.
۱۹. کانت، ایمانوئل (۱۳۹۱)، دین در محدوده عقل تنها، ترجمه: منوچهر صناعی دره‌بیدی، تهران: نقش و نگار.
۲۰. موسوی‌فراز، سیدمحمد (۱۳۹۵)، «دسته‌بندی و بررسی تعریف‌های دین»، نشریه معرفت، ش ۲۲۵.
21. Albaugh, R. (2010), Analyzing the "Religious Capital" Approach to Religious Participation. http://nazarene.org/files/docs/albaugh_ryan_paper.pdf.
22. Barker, M. (2008), "the role of religious capital in relating religion and economic development". *Third Sector Review*, 14 (1).
23. Bourdieu, P. (1985), *The Forms of Capital, Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education*.
24. Finke, R. (2003), *Spiritual Capital: Definitions, Applications, and New Frontiers*. Non-Published Paper. University Park, PA: The Pennsylvania State University.
25. Gitell R; & Vidal, A. (1998), *Community organizing: Building social capital as a development strategy*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
26. Irwin, J; Lagory, M; Ritchey, F & Fitzpatrick, K. (2008), "Social assets and

- mental distress among the homeless: exploring the roles of social support and other forms of social capital on depression". *Social Science & Medicine*. 67(12), pp:1935–1943.
27. Ismail, M.B., (2005), *The influence of intellectual capital on the performance of Telekom Malaysia*, PhD dissertation. University Technology Malaysia.
28. Laerman. R. (2008), *The New Muslem Elites in European Cities: Religion and Active Social Citizenship Among Young and London*, Konrad: Pedziwiatr.
29. Maselko, J. Hughes, C. & Cheney R. (2011), "Religious social capital: Its measurement and utility in the study of the social determinants of health". *Social Science & Medicine*. Sep: 73(5).
30. Muskett, J.A. (2013), *Cathedrals making Friends: The religious social capital of Anglican cathedral Friends' associations*. Submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, The University of Leeds. York St John University, Faculty of Education and Theology. July)
31. McBride, M. (2015), "Why Churches Need Free-riders: Religious Capital Formation and Religious Group Survival". *Journal of Behavioral and Experimental Economics*. Volume 58, October.
32. Palmer, D.A & Wong, M. (2013), "Clarifying the Concept of Spiritual Capital". *Prepared for the Conference on the Social Scientific Study of Religion The Chinese University of Hong Kong*, 10-13 July.
33. Ritzer, G. (2005), *Encyclopedia of Social Theory*, Vol. 1, Sage -2 Publications, London.
34. Smidt, C. (2003), "Religion, Social Capital and Democratic Life, Religion as Social Capital". *Producing the Common Good*, Waco, Texas: Baylor University Press.
35. Thompson. N. (2003), *Promoting Equality: Challenging Discrimination and Oppression (second edition)*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
36. Verter, Bradford. (2003), "Spiritual Capital: Theorizing Religion With Bourdieu against Bourdieu". *Sociological theory*, Vol. 21 , No, 2.
37. Zohar, D. & Marshall, I. (2004), *Spiritual Capital: Wealth We Can Live By*, San Francisco: Berret-Koehler Publishers, Inc